

## **НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ТИПОЛОГІЇ СУЧАСНИХ ТЕОРІЙ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

*В статті здійснено спробу систематизувати погляди сучасних теоретиків глобалізації шляхом типології їхніх теорій. Крім загальновизнаного поділу теорій глобалізації на глобалістські (гіперглобалістські), скептичні та помірковані (трансформаціоналістські), розглянуто також типологію Джона Уррі (глобалізація як структура, потік, ідеологія, вистава та складність), а також запропоновано два нових критерії для типології, відповідно до яких теорії глобалізації можна поділити на (1) об'єктивістські, суб'єктивістські, змішані та (2) реалістські й нормативістські.*

**Ключові слова:** *теорії глобалізації, типологія теорій.*

*В статье предлагается систематизация взглядов современных теоретиков глобализации с помощью типологии их теорий. Кроме общепризнанного разделения теорий глобализации на глобалистские (гиперглобалистские), скептические и умеренные, рассматривается также типология Джона Урри (глобализация как структура, поток, идеология, представление и сложность), а также предлагается два новых критерия для типологии, согласно с которыми теории глобализации можно разделить на*

*(1) объективистские, субъективистские, смешанные и (2) реалистские и нормативистские. Ключевые слова: теории глобализации, типология теорий.*

*The paper proposes an approach to systematization of the contemporary theorists' views on globalization by means of typology of their theories. In addition to the established differentiation of the theories of globalization into the globalist (or hyperglobalist), skeptic, and moderate*

*(transformationist) ones, the paper overviews the typology of John Urry, who distinguishes theories*

*globalization as structure, flow, ideology, performance, and complexity. Moreover, the paper introduces two new criteria for typology, which divide theories of globalization into (1) objectivist, subjectivist, mixed and (2) realist and normative.*

**Keywords:** *theories of globalization, typology of theories.*

**Актуальність.** Вже понад третину століття на позиції одного з передових і найбільш полемічних напрямків у розвитку наук про суспільство тримаються теорії, увага яких зосереджена на виробленні наукового розуміння процесів глобалізації. Масштабність виклику, кинутого суспільствознавству процесами глобалізації, важко переоцінити. Промовистою демонстрацією їх неоднозначності може

правити розмах оцінок значущості глобалізації: якщо одні теоретики взагалі заперечують потрібність поняття «глобалізація» для соціології (приміром, представники традиційної теорії світ-систем), то інші вважають її найголовнішою трансформаційною тенденцією сучасності (наприклад, Мартин Елброу). Таким чином, крім традиційних розходжень у поглядах соціологів на природу соціальної реальності, соціологічні теорії глобалізації мають ще й власні джерела розмежування. Тому, враховуючи надзвичайну фрагментованість цієї галузі досліджень, особливу увагу, прикуту до неї, та впровадження дотичних до неї навчальних дисциплін у навчальні плани українських університетів, набуває особливого науково-методичного значення справа впорядкування дискурсу щодо глобалізації. Відповідно до окресленої науково-методичної проблеми, об'єктом цієї статті виступають сучасні теорії глобалізації, предметом – типологія сучасних теорій глобалізації, а **метою** – систематизація підходів до типології сучасних теорій глобалізації.

Важливим моментом для встановлення обсягу теоретичних наслідків глобалізації для концептуального апарату соціології є розуміння зв'язку цього процесу із попередніми етапами розвитку суспільства: чи несе (або вже принесла) вона в собі якісь вагомі розриви із минулим, а чи продовжує його розвиткову логіку. Від відповіді на це питання залежить, наприклад, адекватність класичних теорій суспільної еволюції до обставин глобальної сучасності, а відтак розуміння міри пояснюваності сучасних процесів цими теоріями.

Сучасні теорії глобалізації не дають однозначної відповіді на це питання. В них намітилася низка підходів до розуміння цього процесу, які можна класифікувати за кількома критеріями. Найбільш відомий із них, до якого незалежно прийшли кілька дослідників, виділивши три табори теоретиків глобалізації, хоч і назвавши їх при цьому дещо по-різному, відштовхується від оцінки радикальності впливу глобалізації на сучасні передусім політичні й економічні, але також культурні й соціальні інститути. Таку класифікацію підтримують Ентоні Гіденс [1, с. 11–13] і Девід Гелд, Ентоні МакГрю, Девід Голдблат і Джонатан Ператон [2, с. 24–33]. Гелд та ін. називають ці табори

(1) «гіперглобалістами», (2) «скептиками» та (3) «трансформаціоналістами». Гіденс виділяє радикалів і скептиків, хоч сам фактично займає проміжну позицію, якій не дає спеціальної назви.

Коротко ці табори можна описати так. Для гіперглобалістів глобалізація свідчить про настання нової епохи, в якій відбуватиметься «денаціоналізація» економіки, формування єдиного світового ринку і символічного простору та глобальної конкуренції. Натомість скептики стверджують, що сучасні рівні економічної взаємозалежності не є безпрецедентними, а ажіотаж навколо глобалізації – це, по суті, міф, який приховує неоліберальні капіталістичні інтереси та регіональну гегемонію деяких національних

урядів. Нарешті з погляду трансформаціоналістів сучасна модель глобалізації безпрецедентна і є насиченим суперечностями історичним процесом, який не має заданого напрямку розвитку, тобто перебуває в стані становлення, який може привести до різних результатів.

До гіперглобалістів зазвичай зараховують Зиґмунта Баумана («Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства»), Ульриха Бека («Що таке глобалізація?») та Мартіна Елброу («Глобальна доба. Держава і суспільство за межами модерності») [3]. До скептиків відносять Лінду Вайс («Міф про безсилу державу»), Поля Гірста та Ґрема Томпсона («Глобалізація під питанням. Міжнародна економіка і можливості врядування») та Джона Ґрея («Облудний світанок. Ілюзія глобального капіталізму»). Нарешті до категорії поміркованих (або трансформаціоналістів) потрапляють Девід Гелд, Ентоні Мак-Ґрю, Девід Ґолдблат й Джонатан Ператон («Глобальні трансформації», «Демократія і глобальний порядок», «Трансформація демократії? Глобалізація і територіальна демократія»), Ентоні Ґіденс («Нестримний світ: Як глобалізація перетворює наше життя» та «Глобальний диспут про третій шлях»), Мануель Кастельз («Інформаційна епоха. Економіка, суспільство і культура») і Сескія Сесен («Втрата контролю? Суверенітет у глобальну добу» і «Глобалізація та її тягар»).

Розходження між представниками різних таборів щодо радикальності глобалізації головним чином пов'язані із їхніми підходами до означення цього процесу та його аналітичного відмежування від інших процесів, що відбуваються в сучасних суспільствах. Гіперглобалісти тяжіють включати до означення глобалізації процеси інформаційної революції, які сформували базу для специфічної конфігурації трансуспільних практик останніх десятиліть. В такому розумінні глобалізація стає процесом із неглибокими історичними коренями, а за її точку відліку беруться 1970-ті роки, або, в крайньому випадку, 1945 рік. Натомість скептики абстрагують глобалізаційні процеси від технологічних та комунікаційних змін останнього часу, вважаючи їх незалежними явищами. З їхнього погляду, відтак, глобалізація має довгу історичну траєкторію (початок відліку глобалізації переважно визначається дисциплінарною належністю дослідника), тобто вона є відомим явищем для людських суспільств, до якого вони мають відповідні адаптивні стратегії. Тому сучасний «спалах» інтересу до глобалізації є не більше, ніж (1) ідеологічним ефектом для виправдання неоліберальної політики або (2) інтенсифікованою формою глобалізації відповідно до зрослої чисельності людства та поліпшеної комунікаційно-технологічної інфраструктури або (3) ефектом від перехідного періоду в зміні балансу світових сил, що проте не наділяє цей процес унікальністю та безпрецедентністю.

Говорячи про трансформаціоналістів (або поміркованих), можна констатувати, що вони не стільки обирають «середню» позицію, як із

розумінням ставляться до аргументів і теоретичних труднощів обох крайніх таборів. Вони по суті визнають (як і гіперглобалісти) сучасну епоху унікальною, але не через глобалізацію (котру, разом із скептиками вважають давнім феноменом), а через її

---

поєднання із іншими процесами (або революціями) в суспільстві, зокрема із технологічною та символічною, котрі є *незалежними* від глобалізації змінними. Тобто унікальність сучасної епохи – в злитті різних процесів, що надали часового й просторового динамізму суспільствам (і транссупільним практикам).

Таким чином, розглядаючи поділ теорій глобалізації на гіперглобалістські, скептичні та трансформаціоналістські, можемо підсумувати, що в основі цих таборів лежить дещо аналітично глибше, ніж їхня оцінка докорінності та перспектив глобалізації. Фактично ці табори не суперечать один одному в баченні нинішніх суспільних процесів. Що їх поділяє, то це означення глобалізації та її відмежування від супутніх суспільних процесів. Якщо перші означають глобалізацію ширше, ніж просто транссупільну практику, то другі схиляються до вузького розуміння, яке разом із тим розширює часовий діапазон прикладення цього поняття. Справджується закон логіки: чим менший зміст поняття, тим ширший його обсяг, і навпаки. Чим менше ознак встановлюється для опису глобалізації, тим більше її випадків можна знайти в історії.

Отже, центральним питанням, яке розділяє виразників різних оцінних суджень щодо новизни глобалізації, є таке: що розуміти під глобалізацією. Не задавши чітких наукових критеріїв для означення глобалізації, для відмежування її проявів від проявів інших суспільних процесів, неможливо буде прийти до її розуміння, щоб потім з'ясувати, які наслідки вона має для класичного концептуального апарату соціології.

Оцінка новизни глобалізації – не єдиний підхід до класифікації розумінь та означень глобалізації. Останні добре надаються до поділу на основі звичних філософських категорій, як і багато інших явищ, які вивчає соціологія. Зокрема, можна запропонувати поділ всіх означень глобалізації на (1) суб'єктивістські

(2) об'єктивістські та (3) змішані. Для першого типу означень характерне трактування глобалізації як своєрідної «хибної свідомості», штучно вигаданої ідеї з метою приховати реальну економічну й політичну сутність стратегій капіталу або урядів, які їх здійснюють, котрі традиційно спрямовані на визиск і самозбагачення. Прибічники суб'єктивістських тлумачень глобалізації (наприклад, Герст і Томпсон) здебільшого схиляються до лівих політичних позицій [1, с. 12], а якщо зіставляти цей поділ із попередньою класифікацією, то більшість із них належить до скептиків. Вони вважають, що поняття глобалізації

покликане маскувати інтереси, які прагнуть відновлення системи вільної торгівлі, демонтажу систем добробуту та скорочення державних видатків. Для легітимізації цих заходів слугує поширене уявлення про те, що контроль над політико-економічними процесами вислизає із рук урядів, держава втрачає свої регуляційні та перерозподільчі можливості на користь понаднаціональних потоків і що в суспільствах більше не існує центральної панелі керування, із якої можна здійснювати корекцію негативних наслідків самоорганізовуваних процесів, зокрема ринкових. Із цього погляду «глобалізація» є рухом назад до системи, яка існувала понад сто років тому в часи «золотого віку вільної торгівлі» XIX сторіччя в умовах фактично тяж глобальної економіки.

Таким чином, згідно із представниками «суб'єктивістського» означення глобалізація – це не реальний процес, а фікція, ідеологічний хід, яким прикриваються посилені міжнародна поляризація на визискувачів і визискуваних

---

– і цей вододіл географічно пролягає між багатою Північчю та збіднілим Півднем. «Суб'єктивісти» часто цитують дані про зростання різниці між часткою прибутків цих мегарегіонів у загальній структурі прибутків світу, технологічну нерівність між ними, збиткові для бідних країн міжнародні поділи праці, які сприяють увічненню їхньої відсталості, щоб підтвердити свої тези про ідеологічну мотивацію дискурсу про глобалізацію. Насправді, на їхню думку, протягом останніх двох століть змінилося мало що в реальному перебігу міжнародних процесів, а незначні зміни порівняно з минулим пов'язані хіба що із інтенсивністю, зростання якої відповідає чисельному збільшенню людства. Головним у їхньому баченні глобалізації є те, що остання є не відображенням реальності, а її інтерпретацією, продиктованою соціально-економічним інтересом її бенефіціарів. Прихильниками такого бачення глобалізації часто є представники теорій залежності та неоімперіалізму.

На противагу «суб'єктивістам», «об'єктивісти» вважають глобалізацію реальним процесом, а не міфом чи продуктом свідомості. Вона дійсно протікає в економічній, політичній, соціальній та культурній сферах і має свій незалежний спектр наслідків, які не заплановані й не контрольовані якоюсь людською агенцією – індивідуальною або колективною. До об'єктивістів належать більшість гіперглобалістів і трансформаціоналістів (наприклад, Гіденс, Гелд, Елброу та інші).

Окрему групу становлять прихильники «змішаного» означення, наприклад Роланд Робертсон, котрий розуміє глобалізацію як «стиснення світу та інтенсифікацію усвідомлення світу як цілого» [4, с. 8], тобто вони розрізняють у її розгортанні діалектику реальності та свідомості, у якій кожна з них стимулює іншу в циклах взаємного

підкріплення, і процес таким чином набирає обертів. Свідомості тут відводиться роль не пасивного статиста, а активного агента перетворень світу в єдине ціле. За допомогою залучення свідомості в аналітичні схеми глобалізації Роланд Робертсон намагався утвердити «багатовимірний» образ глобалізації як сукупності паралельних розвитків у різних царинах життя, які ведуть у напрямку стиснення світу, щоб тим самим збалансувати панівні економістичні теорії глобалізації і довести, що остання є також соціальним і культурним процесом. Очевидно, що означення Робертсона, попри те, що воно дещо механічно поєднує об'єктивний і суб'єктивний аспекти процесу – тобто не шляхом створення синтетичних понять, а кон'юнкційного сполучення аспектів не виходячи за межі традиційного розмежування «суб'єкт – об'єкт», – суголосне вимогам зумовленої деколонізацією та розвиненої в постколоніальній критиці епістемологічної революції, котра вимагає подолання автономності категорій «внутрішнє – зовнішнє» та «суб'єкт – об'єкт».

Нарешті третій критерій класифікації дефініцій глобалізації дає змогу виділити (1) нормативістські та (2) реалістські означення. В нормативістських підходах глобалізація описується і оцінюється у зіставленні із певним «ідеальним станом», або мірилом, як процес, що веде до певного більш-менш відомого кінця. Отже, в них присутній певний телеологічний момент. Кінцевою метою глобалізації проголошується (або імпліцитно постулюється) певна «єдина ситуація» [2, с. 33]: досконало конкурентний світовий ринок, світовий уряд, глобальна система або цивілізація, культурно гомогенізований світ, світовий Gemeinschaft, смерть нації-

---

держави або глобальне село. Відповідно, ці пункти призначення глобальної еволюції слугують мірилом для оцінки міри «глобалізованості» різних епох. До прикладу, «впливові економічні історики Кевін О'Рурк і Джефрі Вільямсон доводять, що глобалізація почалася в 1820-ті рр. Їхнє твердження базується на економетричних фактах, які свідчать, що конвергенція міжнародних цін на товари почалася тільки в 1820-ті рр. [...] Згідно з нашою дефініцією [...], народження глобалізації не обов'язково вимагає міжнародної конвергенції цін» [5, с. 236]. Прихильність до нормативістського означення глобалізації притаманна гіперглобалістам, які часто вбачають у ній провісницю повністю інтегрованого ринку з ідеально вирівняними цінами й відсотковими ставками, відносно якого вимірюються різні часові та регіональні зразки глобалізації. Однак, як зазначають Гелд та ін., цей підхід не витримує критики, позаяк навіть «національні ринки можуть не досягати рівня досконалої конкуренції» [2, с. 33]. Мало того, системний характер утворення передбачає його багатокладність як спосіб функціональної диференціації, а не

гомогенність, яка часто впливає з тез на основі нормативістського означення глобалізації.

Реалістичний напрям, до якого входить більшість трансформаціоналістів (поміrkованих), стоїть на позиції, що спрямування глобалізації «залишається невизначеним, оскільки глобалізація розглядається як, за своєю суттю, непередбачуваний *історичний процес*, насичений суперечностями» (курсив наш.

– Т.Ц.) [2, с. 30]. Таким чином, «реалісти» виходять із реального, а не ідеального, стану справ; оцінюють глобалізацію як *один із історичних процесів*, що має свою жорстко недетерміновану траєкторію, сформовану значною мірою кон'юнктурними чинниками [2, с. 30].

Нещодавно Джон Урі [6, с. 3–8] запропонував класифікацію теорій глобалізації на основі провідного образу глобалізації, виділивши п'ять її концепцій: (1) структура, (2) потік, (3) ідеологія, (4) вистава та (5) складність. Означуючи глобалізацію, прибічники першого підходу спираються на структурні співвідношення: наприклад, на співвідношення внутрішніх обмінів із зовнішніми (приймаючи його за індикатор «структурної глобалізації» [7, с. 77, 82–87]). Тим самим вони відводять провідну роль у процесі глобалізації лібералізації світової торгівлі, зниженню комунікаційних і транспортних витрат, інтернаціоналізації капіталістичної організації виробництва та споживання багатьох товарів [6, с. 4]. Ці та інші чинники перевернули співвідношення між інтенсивністю внутрішніх локальних обмінів, з одного боку, та глобального обміну, з іншого боку, на користь останнього. Структурним наслідком такої глобалізації є зростання «транснаціонального капіталістичного класу» [8, с. 5] або виникнення «глобального управлінського класу» [3, с.123], які обіймають вакантну нішу управління невизначеністю на глобальному рівні, утворену в результаті структурного зрушення в щільності обмінів.

Прибічники концепції потоків вважають, що на глобальному рівні в межах різних «шафтів» рухаються потоки людей, предметів, грошей та інформації, не прив'язаних до конвенційної територіальності [9, с. 146–147]. Тільки-но утверджується фізична й організаційна структура таких «шафтів», як люди, компанії, регіони і навіть суспільства намагаються стати «вузлами» в них [6, с. 5], адже вирішальним атрибутом влади стає не «закрите панування на місцях», а

---

«володіння відкритим і нелімітованим доступом до потоків» [9, с. 147]. Тобто потоки створюють нові типи нерівностей на основі доступу, а визначальним стає не «абсолютне» положення актора в просторі, а його «відносна» позиція щодо багатоманітних «шафтів». Із цих причин слабне влада територіальних урядів і відбувається докорінна революція в організації соціального порядку.

Неоліберальний погляд на глобалізацію як ідеологію (якого часто

дотримуються скептики із окресленої вище класифікації) втілюють транснаціональні корпорації, які оперують на міжнародному рівні й користуються браком державного регулювання економічної діяльності на ньому. Вони зацікавлені в підтриманні уявлення, що глобалізація є природним і неминучим процесом і що держави та інші структури не повинні регулювати або перешкоджати переможній ході світового ринку. Згідно з цією картиною, глобалізація започатковує нову епоху космополітичної «безкордонності», а національні держави не спроможні контролювати глобальні потоки товарів та інформації [6, с. 6].

Особливість погляду на глобалізацію як виставу (performance) полягає в тому, що її сприймають не як «причину» інших ефектів і не як самостійний процес, а як ефект інших процесів – матеріальних і семіотичних, – які постійно її відтворюють. Тобто глобалізація існує завдяки тому, що її безперервно інсценізують своїми діями актори різних рівнів, і з цього погляду вона радше є прагненням і намаганням, аніж утвердженням досягненням [6, с. 6]. Скажімо, дискурс природоохоронних організацій про загрозу природі в світових масштабах та інші загальносвітові мобілізації своїми закликами й діями конституюють глобальну арену, а також глобальні об'єкти, як-от «світовий океан», «світове біорозмаїття», «демократію в світі», «права людини в світі» тощо. Такий самий ефект створюють заяви й дії світових лідерів та експертів, які в своїй риториці та заходах оперують глобальними політичними й аналітичними категоріями.

Нарешті трактування глобалізації (точніше – глобальності) як складності (в тому сенсі, який вкладається у цей термін теорією складних систем) пропонують Джон Урі та Мануел Кастелз. На думку Урі, так само як сучасна «наука» зараз ніщо не розглядає як «статичне, фіксоване й задане», визнаючи вплив спостерігача на спостережуване і не відокремлюючи структури від процесу, теорія глобальної арени також повинна показати, що ця арена складається із низки емерджентних систем, «наділених властивостями й схемами, які часто значно віддаляються від позиції рівноваги». Складність підкреслює ту обставину, що всім соціальним та фізичним системам часто притаманні «розмаїті мережеві часопросторові траєкторії, величезні диспропорції між причиною і наслідком та непередбачувані, але незворотні схеми розгортання процесів» [6, с. 7–8]. В них не може бути остаточної рівноваги або порядку.

**Висновки.** За допомогою цього короткого огляду ми в кількох різних площинах окреслили розмаїття сучасних підходів до наукового розуміння глобалізації. Як бачимо, серед дослідників є чимало розбіжностей, які роблять галузь вивчення глобалізації досить фрагментованим і хаотичним. Насамперед, відсутня згода навколо означення, періодизації та наслідків глобалізації – із різних типів підходів випливають різні варіанти. До цього слід додати

невизначеність статусу цієї галузі досліджень відносно інших теорій транссуспільних практик, тобто поділу теоретичної праці між ними. До того ж, дослідники нерідко приймають термін «глобалізація» за самозрозумілий, а що вони розуміють під ним доводиться реконструювати з їхніх міркувань, тож він часто функціонує як буденне, а не наукове поняття. Загалом, у полі дослідження глобалізації бракує уваги саме до глобалізації як терміна – його затребуваності в науках про суспільство та його розмежування із іншими поняттями.

Цілком передбачувано теорії глобалізації віддзеркалюють основні розмежування, типові для наук про суспільство: політико-ідеологічні (консерватори на противагу новаторам) і за поглядом на онтологічний статус соціальної реальності (об'єктивісти на противагу суб'єктивістам). Проте вихід за межі контейнерної теорії суспільства, який реалізується в галузі досліджень глобалізації, відкриває нові перспективи для соціологічної теорії, зокрема можливості для подолання глибоко вкорінених концептуальних дихотомій. В науково-методичному плані, запропонована в цій статті систематизація теорій глобалізації може слугувати основою для організації навчального матеріалу навчальних дисциплін, які базуються на теоріях глобалізації.

### **Література**

1. Гіденс Е. Нестримний світ: Як глобалізація перетворює наше життя / Ентоні Гіденс; [пер. з англ. Н. Поліщук]. – К.: Альтерпрес, 2004. – 100 с.;
2. Гелд Д. Глобальні трансформації: Політика, економіка і культура / Д. Гелд, Е. МакГрю, Д. Голдблатт і Дж. Перратон; [пер. з англ. В. Курганський і В. Сікора]. – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.;
3. Albrow M. The Global Age / Martin Albrow. – Cambridge: Polity Press, 1996. – 246 p.;
4. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture / Roland Robertson. – London: Sage, 1992. – 211 p.;
5. Flynn D. O. and Giráldez A. Globalization began in 1571 / Dennis O. Flynn, Arturo Giráldez // Gills B. K. and Thompson W. R. (eds). Globalization and Global History. – New York: Routledge, 2006. – P.232–247;
6. Urry J. Global Complexity / John Urry. – Cambridge: Polity Press, 2003. – 172 p.;
7. Chase-Dunn C. Trade Globalization Since 1795: Waves of Integration in the World-System / Christopher Chase-Dunn, Yukio Kawano, Benjamin D. Brewer // American Sociological Review. – 2000. – Vol. 65. – February: 77–95. – P. 77–95;
8. Sklair L. Sociology of the Global System / Leslie Sklair. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1995. – 325 p.;
9. Люк Т. Новий світовий порядок чи порядки неосвітів: Влада, політика й ідеологія в інформаціоналізаційних глокальностях / Тимоті Люк // Глобальні модерності (за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша та Р. Робертсона); [пер. з англ. Т. Цимбал]. – К.: Ніка-Центр, 2008.